

Pela, Włodzimierz

Badania archeologiczne na Rynku Starego Miasta w Warszawie w latach 1952–1999

Almanach Muzealny 3, 27-44

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

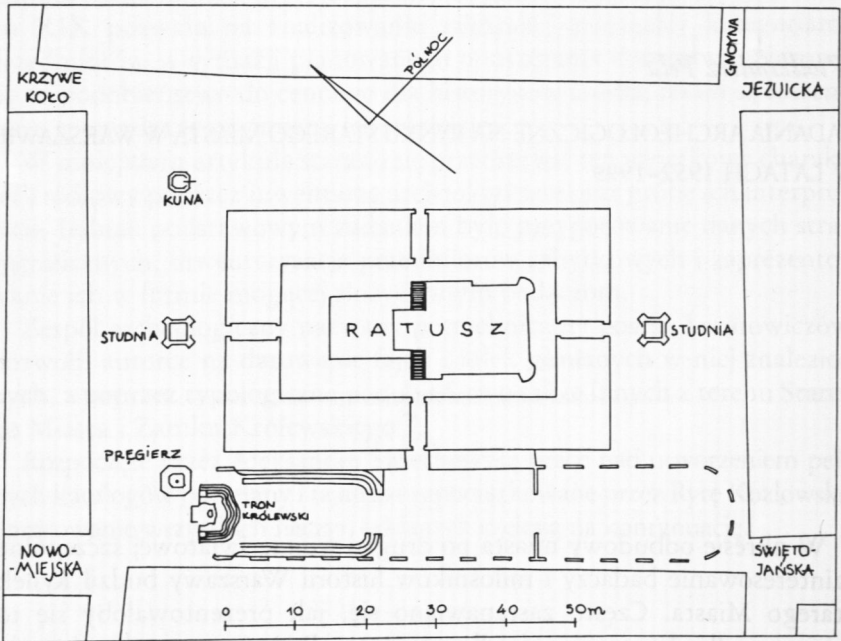
Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE NA RYNKU STAREGO MIASTA W WARSZAWIE
W LATACH 1952–1999

W okresie odbudowy miasta po drugiej wojnie światowej szczególnie zainteresowanie badaczy i miłośników historii Warszawy budził Rynek Starego Miasta. Często zastanawiano się, jak prezentowałoby się to miejsce z odbudowanym pośrodku ratuszem. Przypuszczano bowiem, że rozbiórka staromiejskiego ratusza w 1817 r. nie objęła jego fundamentów. Istniała więc nadzieja, iż przetrwały one pod nawierzchnią rynku, a ich dokładna lokalizacja i odsłonięcie, a także zachowana ikonografia, umożliwiłyby jego odtworzenie, co przyczyniłoby się do jeszcze piękniejszego widoku Starego Miasta.

Ogólne zarysy historii budowlanej ratusza staromiejskiego znane są stosunkowo dobrze z zachowanych archiwaliów i przekazów ikonograficznych. Problematyka ta omówiona została przez Stanisława Żaryna w artykule *Ratusz Staromiejski*, zamieszczonym w „Ochronie Zabytków” w 1953 r.¹ Dla naszych rozważań istotne jest przypomnienie kilku dokonanych tam ustaleń. Otóż z przeprowadzonej przez Stanisława Żaryna analizy zachowanych źródeł archiwalnych wynika, iż najmniej jasne są informacje dotyczące czasu budowy i wyglądu ratusza staromiejskiego w jego fazie najstarszej, w okresie średniowiecza, w tzw. fazie gotyckiej.

¹ S. Żaryn, *Ratusz Staromiejski*, „Ochrona Zabytków” 1953, nr 2–3, s. 107–114. Por. także J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1981, rozdział dotyczący ratusza w XVII w.: *Ratusz Starego Miasta*, s. 293–296. S. Żaryn wykonał także rekonstrukcję elewacji i planów obiektu w skali 1: 100 na podstawie opisu ratusza Adama Jarzębskiego z 1643 r., która znajduje się w Gabinetie Planów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy (il. 2).

1. Plan ratusza i kramów z 1764 r. na projekcie dekoracji Rynku z okazji uroczystości koronacyjnych

Pierwsza wzmianka o ratuszu pochodzi bowiem dopiero z dokumentu z 1429 r. Nieco wcześniejsza, wspominająca o istnieniu rady miejskiej w 1376 r., nie jest wystarczającym dowodem na stwierdzenie, iż rada musiała zbierać się i urzędować w odrębnym, specjalnie dla władz miejskich przeznaczonym budynku. Dokument z 1476 r. dostarcza natomiast informacji, że ratusz był już w tym czasie budynkiem murowanym i tylko w jego piwnicy dozwolony był w mieście wyszynk piwa wareckiego.

Na podstawie analizy zachowanych późniejszych planów Stanisław Żaryn przypuszcza, iż najstarsza faza ratusza na Rynku Starego Miasta to budowla pośrednia pomiędzy wyróżnianym w literaturze przedmiotu ratuszem typu wieżowego (wysoka wieża była symbolem władzy miejskiej), znanego m.in. z pierwotnej postaci ratusza w Sandomierzu, Inowrocławiu, Pułtusku czy Bieczu, a typem halowym (budynek z wysmukłym szczytem), spotykanym na terenach obecnej północnej Polski np. w Szczecinie, Stargardzie czy Chojnie. Zdaniem Stanisława Żaryna warszawski ratusz w swej najstarszej fazie składał się z budynku o wymiarach 13 x 15 m ze zdobionym gotyckim szczytem (zapewne schodkowym) oraz dostawionej do niego, od strony północno-zachodniej, niewielkich rozmiarów wieży, wybudowanej na rzucie zbliżonym do kwadratu o bo-

kach 3,5 x 4 m długości. Niestety, najważniejsze widoki Warszawy rytowane przed końcem XVI w. nie potwierdzają tej hipotezy².

Zmiany w wyglądzie ratusza staromiejskiego nastąpiły w 1580 r., kiedy to został gruntownie przebudowany w duchu renesansu przez Antoniego de Ralię. Dalsze dzieje budowlane ratusza to przebudowa w latach 1620–1621, rozbudowa budynku oraz wystawienie około 1701 r. muryowanych kramów dookoła niego (wg projektu Tylmana z Gameren) i kolejna odbudowa około 1781 r. (il. 1). Wielokrotnie przyczyną prac budowlanych prowadzonych przy ratuszu były pożary tej części miasta oraz zniszczenia wieży.

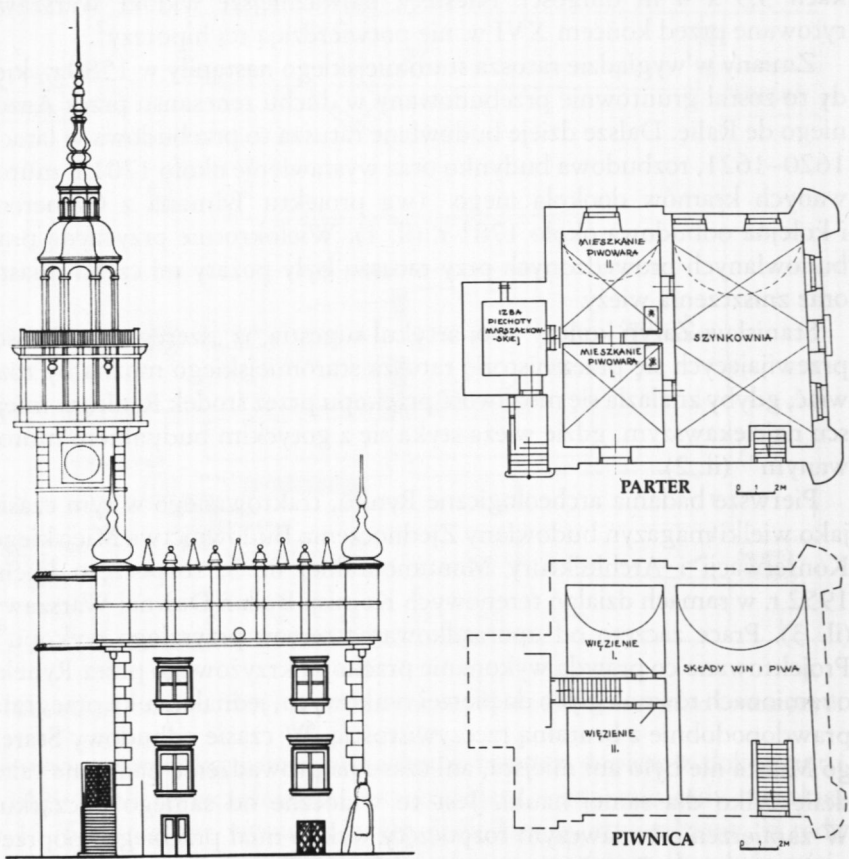
Stanisław Żaryn kończy swój artykuł sugestią, iż „szereg wątpliwości przewijających się przez historię ratusza staromiejskiego można by rozwiązać, gdyby znalazła się możliwość przekopu przez środek Rynku w miejscu najciekawszym, gdzie wieża styka się z gotyckim budynkiem murywanym”³ (il. 2).

Pierwsze badania archeologiczne Rynku, traktowanego w tym czasie jako wielki magazyn budowlany Zjednoczenia Budownictwa Miejskiego Konserwacji i Architektury Monumentalnej nr 3, rozpoczęto latem 1952 r. w ramach działań terenowych Komisji Badań Dawnej Warszawy (il. 3). Prace zaczęto od uporządkowania terenu przyszłego wykopu⁴. Projektowano co prawda wykonanie przekopu krzyżowego przez Rynek, o ramionach równoległych do pierzei rynkowych, jednak nauka przegrała prawdopodobnie z brutalną rzeczywistością. W czasie odbudowy Starego Miasta nie było ani miejsca, ani czasu na prowadzenie badań na taką skalę tylko dla samej nauki. Jest to widoczne od samego początku. W zamierzeniu badawczym rozpoczęty wykop miał przebiegać poprzecznie przez cały Rynek, począwszy od Strony Barssa (kamienica Rynek Starego Miasta 10/12) w kierunku południowo–zachodnim. Niestety, z przyczyn technicznych badania przeprowadzono tylko na długości 28 m od północno–wschodniej linii zabudowy, natomiast na odcinku bliżej

² Warto może w tym miejscu wspomnieć, iż odrębną koncepcję wyglądu najstarszego ratusza prezentowała Wanda Szaniawska. Uważała ona, na podstawie analiz planu przyziemia ratusza z 1781 r., iż początkowo (około 1339 r. ?) była to przypuszczalnie budowla w kształcie wieży, wzniesiona na planie prostokąta, przekształcona (przed 1376 r. ?) w budynek halowy o prostokątnym zarysie z wieżą w jego wschodniej części, zapewne w przyziemiu częściowo zaadaptowaną. W. Szaniawska, *Gotycki ratusz Starej Warszawy i jego przebudowy w XVI wieku*, b.d., mpis w zbiorach MHW.

³ S. Żaryn, *Ratusz...*, s. 114.

⁴ Badania prowadzono w ramach prac terenowych Sekcji Archeologicznej Komisji Badań Dawnej Warszawy jako stanowisko II. Wydaje się, iż S. Żaryn napisał omówiony powyżej artykuł przed rozpoczęciem tych badań.

2. Ratusz staromiejski w XVII w. Elewacja południowa oraz plan piwnic i parteru

Strony Kollątaja w celach badawczych wykorzystano tylko wykonywany w tym czasie, na głębokość 1,3 m od powierzchni Rynku, wykop budowlany pod rury wodociągowe (il. 4)⁵. Z tych samych względów prace nie przeprowadzono w miejscu, gdzie prawdopodobnie stała wieża ratuszowa. Podczas badań miały także miejsce konflikty z kierownictwem budowy, pewne fragmenty wykopów zasypano bowiem przed zakończeniem eksploracji archeologicznej.

⁵ Sprawozdanie z badań za rok 1952, mpis w Archiwum Komisji Badań Dawnej Warszawy w Dziale Archeologicznym Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. Tam również przechowywana jest dokumentacja opisowa, rysunkowa i fotograficzna oraz materiał zabytkowy z badań.

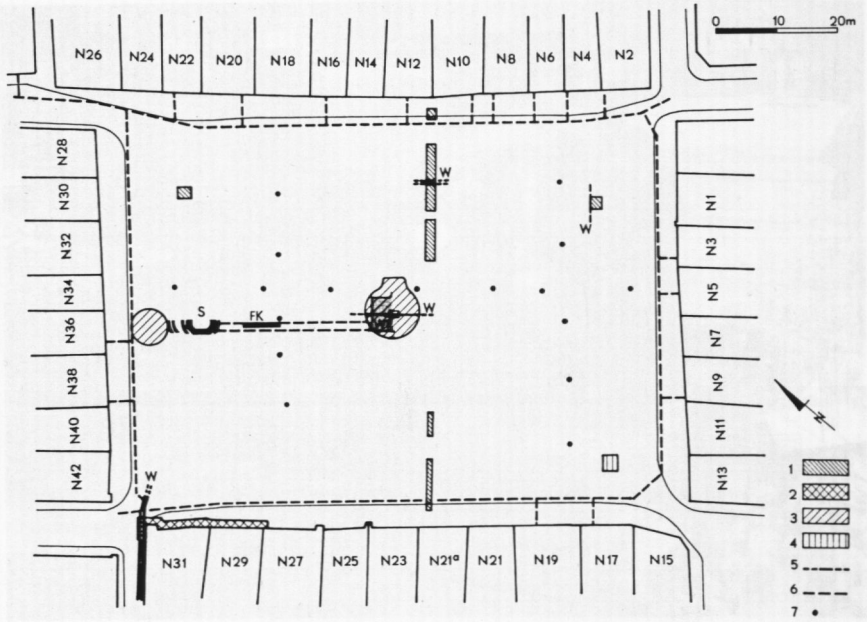

3. Badania archeologiczne Rynku w 1952 r. Widok terenu badań od strony zachodniej

Jednocześnie, co było bardzo istotne dla poznania dziejów miasta, problematyka badań została znacznie poszerzona, a mianowicie, oprócz poszukiwań relikwów ratusza staromiejskiego uwzględniono w niej także zbadanie chronologii uwarstwień terenu dawnej przestrzeni rynkowej, co jak na owe czasy znacznie przekraczało próg zainteresowań badawczych archeologów, dla których wiek XII stanowił jeszcze przez długie lata górną, nieprzekraczalną granicę.

W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, iż najstarsze nawarstwienia zalegające na złożach nienaruszonego przez człowieka piasku, tzw. calcu, związane z funkcjonowaniem Rynku Staromiejskiego, występują w postaci intensywnie czarno zabarwionej warstwy ziemi bez domieszki gruzu ceglanego i zaprawy, z dużą ilością odpadów drzewnych, ścinków skór, ułamków kości i fragmentów naczyń glinianych. Warstwy te oznaczone jako *III a, b, c* miały miąższość około 40 cm i znajdowały się po obu stronach Rynku, przy czym poziom ich zalegania zmieniał się, obniżając się w stosunku do jego obecnej powierzchni.

Na podstawie analizy materiału ceramicznego zebranego podczas eksploracji warstw kulturowych, czas powstawania tych nawarstwień ustalono na okres od XIV do XV w. W warstwach średniowiecznych natrafiono także na relikty konstrukcji drewnianych: zniszczony wkopem fragment bardzo zmurszałych desek (grubości około 30 cm), ułożonych

4. Plan rynku z lokalizacją wykopów badawczych i naniesionymi głównymi rezultatami badań. Wykopy archeologiczne: 1 — 1952–53 r., 2 — RSM 29 i 31 w 1999 r., 3 — budowa posągu Syreny w 1999 r., 4 — pod zawór wodociągu w 1999 r., 5 (W) — drewniane rury wodociągowe XVIII–XIX w., 6 — wykopy związane z wymianą rur wodociągowych 1997–1999 r., 7 — punkty odwiertów geologicznych; WR — wykop fundamentowy wieży ratuszowej (XV–XVI w. ?), FM — fundament kramów z XVIII w., S — relikty konstrukcji studni murowanej z XVIII–XIX w.

prostopadle do linii zabudowy Strony Barssa, interpretowanych wstępnie jako pozostałość chodnika, oraz na zakończenia trzech belek drewnianych leżących równolegle na głębokości 1,3 m w odległości 8,5, 12,5 i 15,3 metra od linii zabudowy Strony Barssa.

Nad nawarstwieniami średniowiecznymi natrafiono na warstwy piasku grubości około 80 cm bez zawartości kulturowej, interpretowane jako nasyp podnoszący poziom Rynku związany z rozbudową ratusza. Nad nimi zadokumentowano na niewielkim odcinku dwie warstwy bruku kamiennego, ułożonego na podsypce z piasku (na głębokościach 0,4 i 0,6 m od powierzchni Rynku).

Drugi, a właściwie najważniejszy cel badań, czyli rozpoznanie relikwów ratusza staromiejskiego, został zrealizowany w niewielkim zakresie, przede wszystkim ze względu na szątkowy stan zachowania obiektu oraz mniejszy niż planowano zakres prac badawczych. W wykopie od Strony Barssa natrafiono tylko na pozostałości kilku fragmentarycznie zachowanych konstrukcji murowanych. Interpretowano je jako pozosta-

5. Rynek Starego Miasta. Drewniane rury wodociągowe odsłonięte w 1952 r.

łości przypuszczalnych trzech faz rozbudowy ratusza. Być może nikle w stosunku do oczekiwań rezultaty prac były także jedną z przyczyn zaprzestania dalszych badań w tym rejonie.

Interesującym efektem prac wykopaliskowych prowadzonych w 1952 r. było natomiast natrafienie w odległości 14 m od Strony Barssa na dwie drewniane rury wodociągowe leżące równolegle w niewielkiej od siebie odległości (il. 5). Ułożone zostały na głębokościach 1 i 1,2 m w wykopie przecinającym nasypiska rynkowe. Wykonano je z drążonych w środku pni z nieokorowanego drewna o przekrojach około 40 i 30 cm. Zdaniem badających mogły one pochodzić najpóźniej z XVIII w. Znaleźisko to miało szczególne znaczenie dla dalszych prac badawczych nad wodociągami Starego i Nowego Miasta ⁶.

Brak możliwości zrealizowania wykopu krzyżowego przez Rynek Staromiejski badacze z Komisji Badań Dawnej Warszawy starali się zrekompenzować wykonaniem szeregu płytkich odwiertów geologicznych. Metoda ta stosowana z powodzeniem podczas badań całego kompleksu

⁶ Por. H. Szwanowska, *O wodociągach Starego i Nowego Miasta*, „Ochrona Zabytków” 1953, nr 2–3, s. 128–131; J. Gromski, *Kultura sanitarna Warszawy do końca XVIII w.*, Warszawa 1977, s. 52–72.

zabytkowego, jaki stanowił Zamek Warszawski oraz Stare i Nowe Miasto, pozwalała stosunkowo niewielkim nakładem kosztów uzyskać informacje na temat zasięgu i rodzaju nawarstwień kulturowych zalegających pod współczesną powierzchnią użytkową⁷. Wiercenia, oprócz zbadania układu warstw kulturowych na obszarze Rynku, stanowiły część większego zamierzenia, jakim było uzyskanie przekroju generalnego przez całość Starego Miasta (od ul. Podwale w stronę Wisły). Wykonano 17 odwiertów w trzech ciągach (il. 4). Pierwszy z nich zrobiono pośrodku Rynku na kierunku północny zachód — południowy wschód równoległe do Stron Barssa i Kollątaja, dwa pozostałe wytyczone prostopadłe do pierwszego i znajdowały się po przeciwnych stronach Rynku (Strona Dekerta i Strona Zakrzewskiego)⁸. Prace te potwierdziły dotychczasowe informacje o układzie i poziomie zalegania warstw kulturowych na Rynku. W kilku otworach natrafiono na zagruzowania, jednak nie uzyskano odpowiedzi na nurtujące badaczy pytania dotyczące dokładnej lokalizacji i stanu zachowania reliktyw ratusza staromiejskiego.

W roku następnym (1953) po północno-wschodniej stronie Rynku (Strona Barssa) wykonano dla celów budowlanych dwa niewielkie wykopy (il. 4)⁹. Odślonięty w nich układ warstw kulturowych zasadniczo nie różnił się od opisywanych powyżej z wykopu z 1952 r. oraz wierceń geologicznych. Uzyskano jednak kilka nowych interesujących informacji, a mianowicie natrafiono na pozostałości kamiennie-ceglanych fundamentów i fragmentu muru wykonanego z cegieł, w trakcie badań datowanego na drugą połowę XVIII w. (w wykopie po Stronie Dekerta)¹⁰ oraz na drewnianą rurę wodociągową (w wykopie po Stronie Zakrzewskiego).

⁷ Patrz Z. Tomaszewski, *Nowa metoda badawcza — wiercenia archeologiczne*, „Stolica” 1953, nr 12; tenże, *Poprzeczny przekrój generalny przez Stare Miasto*, „Stolica” 1952, nr 2.

⁸ Szczegółowy opis nawarstwień otworów wykonanych na rynku zawarty jest w Katalogu wierceń nr 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73 — patrz materiały archiwalne w zbiorach Działu Archeologicznego Muzeum Historycznego m.st. Warszawy.

⁹ Wykopy te oznaczone zostały w dokumentacji KBDW jako tzw. stanowiska pogotowia 15/P i pod takim nr przechowywane są w zbiorach archiwalnych Działu Archeologicznego MHW. Pierwszy z wykopów o wymiarach 2 x 2 m i głębokości 2,5 m założono w odległości 16 m od Strony Barssa i 12,5 m od Strony Dekerta. Drugi, płytszy, o takich samych wymiarach w narożniku przeciwnym Rynku, 17 m od Strony Barssa i 12 m od Strony Zakrzewskiego.

¹⁰ Jest bardzo prawdopodobne, iż odślonięte relikty architektury są reliktywami kupy — dawnego narzędzia kary — zaznaczonego na planie rynku z 1764 r. — w fundament kamienne-ceglany służyłby do zamocowania słupa, do którego przytwierdzona była żelazna obręcz.

Prace zrealizowane w 1953 r. zamknęły okres badań i obserwacji archeologicznych prowadzonych na Rynku na ponad 20 lat. Do roku 1976 nie znamy żadnych materiałów archiwalnych świadczących o działalności archeologów w centrum Starego Miasta, chociaż różnego rodzaju roboty budowlane związane z awariami sieci wodociągowej czy kanalizacyjnej musiały zapewne mieć miejsce.

Wielkie nadzieje wiązano natomiast z nowoczesnymi jak na owe czasy badaniami archeogeofizycznymi, które przeprowadzono na Rynku Starego Miasta w sierpniu 1976 r. W celu sprawdzenia lokalizacji ratusza oraz rozpoznania, czy pod obecną powierzchnią Rynku zachowały się pozostałości jego fundamentów i otaczających go kramów, zastosowano jedną z metod geofizycznych, tzw. profilowanie elektrooporowe¹¹. Badania wykonane zostały w czynie społecznym przez Pracowników Oddziału Geoelektrycznego Zakładu Badań Geofizycznych „PPG” wspólnie z Muzeum Historycznym m. st. Warszawy oraz Państwowym Przedsiębiorstwem Geodezji i Kartografii w Warszawie dla uczczenia 600-lecia Zarządu Miejskiego Starej Warszawy. Pomiary wykonano na 14 liniach obserwacyjnych, usytuowanych na podstawie istniejącej osnowy geodezyjnej z zastabilizowaną siatką arową. Zdaniem wykonawców interpretacja wyników badań archeogeofizycznych przeprowadzonych na Rynku Starego Miasta wskazywała na bardzo prawdopodobną obecność fragmentów murów bądź fundamentów ratusza i otaczających go kramów. Jednak uzyskany wynik nie pozwalał na przedstawienie pełnego, możliwego do zrealizowania metodą geofizyczną, rozpoznania stanowiska badawczego z uwagi na mały zakres wykonanych dotychczas prac, które w tym kontekście należałoby traktować jako prace zwiadowcze¹².

W kwietniu 1978 r. miały jeszcze miejsce niewielkie prace ziemne w narożniku zachodnim Rynku, u wylotu ulicy Nowomiejskiej¹³. W wąskim wykopie budowlanym natrafiono na fragmenty drewnianych rur wodociągowych, a także na zachowane w kilku miejscach nawarstwienia

¹¹ Metoda elektrooporowa polega na badaniu właściwości pola elektrycznego, wytworzonego sztucznie w podłożu za pośrednictwem systemu elektrod. Rozkład tego pola zależy od oporności elektrycznej i sposobu ułożenia elementów budujących dany ośrodek. Zazwyczaj konstrukcje murowane z kamienia lub cegły mają znacznie wyższą oporność elektryczną niż otaczające je grunty, stąd ich obecność wywołuje anomalie w rozkładzie pola elektrycznego.

¹² J. Grodnicki, A. Iciek, Sprawozdanie z badań archeogeofizycznych Rynek Starego Miasta w Warszawie 1976/1977, Warszawa 1977, mpis w Archiwum Muzeum Historycznego m. st. Warszawy.

¹³ W pracach Działu Archeologicznego oznaczone jako stanowisko 63/P Zachowało się 5 fotografii wykonanych 4 IV 1978 r.

związane z funkcjonowaniem placu rynkowego w średniowieczu. Sporządzona dokumentacja była jednak bardzo lakoniczna, ograniczała się przede wszystkim do wykonania i opisu fotografii odsłoniętych ścian wykopu i wyciętych fragmentów drewnianych rur wodociągowych.

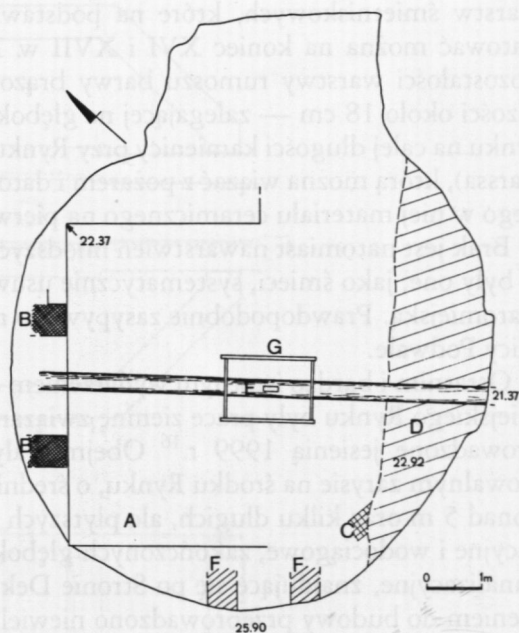
Minęło kolejnych dwadzieścia lat i znów odnotowujemy powrót archeologów na Rynek Starego Miasta. Wiele interesujących informacji uzyskano podczas prac ziemnych związanych z wymianą rur wodociągowych prowadzonych w latach 1997–1999 oraz w trakcie odślaniania fundamentów kilku kamienic przyrynkowych (m.in. Rynek Starego Miasta 29 i 31)¹⁴. Długie, lecz niestety wąskie wykopy ciągnęły się wzdłuż wszystkich pierzei rynkowych na granicy chodnika i zabrukowanego placu, około 5–6 metrów od frontu kamienic przyrynkowych. W wielu miejscach na ścianach wykopów, zwanych przez archeologów profilami, widoczne były przekroje przez nienaruszone nawarstwienia kulturowe. Analiza struktury tych warstw oraz zebranego podczas ich penetracji materiału zabytkowego pozwala na dokonanie kilku uogólnień dotyczących zmian zachodzących na rynku, poczynawszy od momentu założenia miasta. Jest to niestety obraz dość jednostronny, oparty tylko na cięciach pionowych (na przekrojach) — niewiele dowiadujemy się o zasięgach zalegania poszczególnych warstw. Część z nich występuje prawdopodobnie na całym obszarze przestrzeni Rynku (placu rynkowego), część ma charakter lokalny i związana jest z poszczególnymi najbliższymi posesjami. Generalnie można stwierdzić, iż poziom terenu, na którym wytyczono Rynek, opadał lekko w kierunku północnym (w kierunku wylotu na Rynek uliczki Krzywe Koło). Warstwa naturalnego humusu o miąższości od 10 do 20 cm zalegała na piasku na głębokości około 135 do 160 cm od obecnej powierzchni Rynku. Na nią nałożyły się najstarsze nawarstwienia śmietniskowe w postaci ciemnobrunatnej mierzwy przemieszanej z ziemią przewarstwowaną wiórami, drobnymi kawałkami drewna, ścinkami skór, zielonkawą i żółtawą gliną. Znajdujemy w niej fragmenty węgla drzewnego, a niekiedy grudki polepy, a nawet cegieł. W pobliżu obecnych kamienic, jak miało to miejsce przy kamienicy przyrynkowej (Rynek Starego Miasta 29 i 31 — po Stronie Kollątaja), znaleziono w tej warstwie także pozostałości zniszczonego paleniska, spękane kamienie, polepę, popiół, żużle, a nawet formę do odlewania przedmiotów ze szlachetnych metali (prawdopodobnie brązu lub srebra)¹⁵. Jej miąższość

¹⁴ Sprawozdania i dokumentacja z badań prowadzonych w trakcie prac ziemnych znajdują się w Dziale Archeologicznym Muzeum Historycznego m. st. Warszawy.

¹⁵ W. Pela, *Archeologiczno-architektoniczne badania Starej Warszawy*, „Barbakan”, 2000 nr 32 (171), s. 43, il. na s. 41; W. Pela, *Skarby zaginionej Warszawy*, katalog wystawy, Warszawa 2001, s. 26, ryc. 42.

była różna, mieściła się w przedziale od 15 do prawie 60 cm. Wyróżniające się w jej strukturze przewarstwienia, przede wszystkim w postaci ścinków drewna, mają charakter lokalny. Zebrany materiał ceramiczny pozwala na datowanie tej warstwy w bardzo szerokim przedziale czasowym od XIV do XV w. Jest ona świadectwem działalności na placu rynkowym tak mieszkańców miasta, jak i zapewne przybyszów, odzwierciedloną nagromadzeniem różnorodnych śmieci i odpadów powstałych w efekcie funkcjonowania placu targowego, budowy nowych przyrynkowych budynków i rozbiórki starych, pracy warsztatów rzemieślniczych i kramów, będąc także śladem pobytu zwierząt — czyli codzienności średniowiecznego miasta. Brak jest natomiast, poza fragmentami belek znalezionymi podczas badań w 1952 r., pozostałości moszczeń ułatwiających mieszkańcom komunikację.

Charakter nawarstwień zmienia się radykalnie w okresie późniejszym. Są to nasypiska piasku o różnym zabarwieniu (białym, żółtym, zielonkawym, pomarańczowym, szarym) oraz o różnej granulacji i miąższości. Zauważalne niewielkie przewarstwienia mogą być śladami po brukowaniu Rynku. Nie natrafiono jednak podczas tych badań na zabrukowane powierzchnie, dlatego trudno jednoznacznie określić charakter nawarstwień utworzonych z piasku — czy są to warstwy wyrównawcze, czy podsypki pod bruk. Sporadycznie znajdowane w przewarstwieńach niewielkie fragmenty naczyń glinianych można datować na wiek XVI.

6. Wykop pod posąg Syreny. Odkryte elementy dawnej zabudowy Rynku: A — ślady po wykopie na fundament wieży ratusza XV–XVI w.?, B — fragmenty murów ceglanych związanych z rozbudową ratusza w XVIII w., C — fragment muru średniowiecznego XV–pocz. XVI w., D — bruk kamienny z piwnic ratusza z XVIII–XIX w. (do 1817 r.), E, i G. — ujęcie wody użytkowane w okresie pomiędzy 1817 a 1855 r.), F — fragmenty podziemnych urządzeń posągu Syreny z 1915 r.

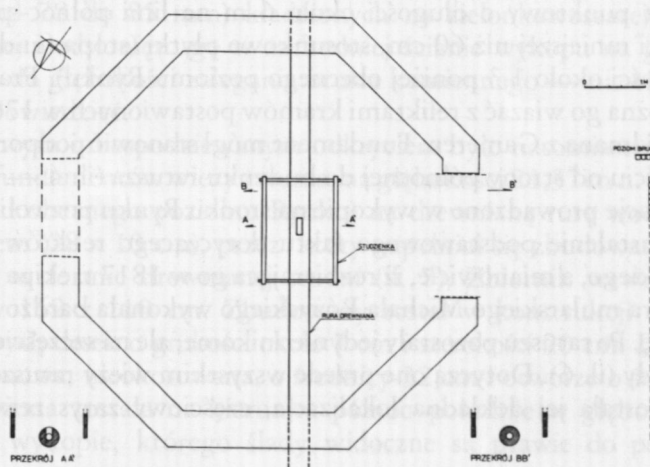
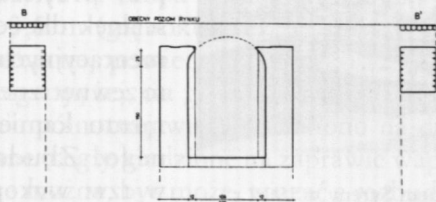
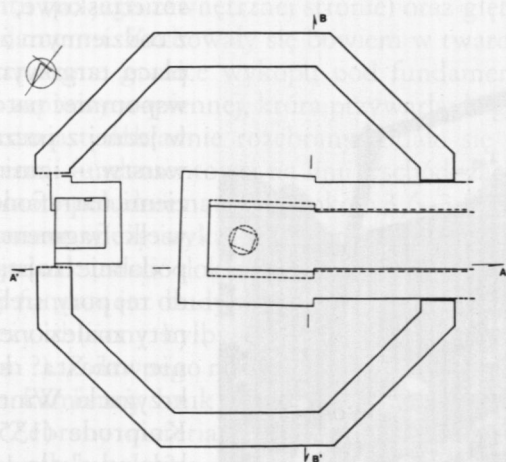
Powyżej nawarstwień piasku napotykałyśmy resztki różnego rodzaju warstw śmietniskowych, które na podstawie materiału ceramicznego datować można na koniec XVI i XVII w. Najbardziej interesujące są pozostałości warstwy rumoszu barwy brązowopomarańczowej, o miąższości około 18 cm — zalegającej na głębokości 65 cm od powierzchni rynku na całej długości kamienicy przy Rynku Starego Miasta 20 (Strona Barssa), którą można wiązać z pożarem i datować na podstawie znajdującego w niej materiału ceramicznego na pierwszą połowę XVII w.

Brak jest natomiast nawarstwień młodszych niż z XVII w. Wydaje się, iż były one, jako śmieci, systematycznie usuwane i wywożone na skarpę staromiejską. Prawdopodobnie zasypywano nimi również fosę od strony ulicy Podwale.

Ostatnim i bardzo istotnym wydarzeniem dla poznania dziejów staromiejskiego Rynku były prace ziemne związane z budową posągu Syreny prowadzone jesienią 1999 r.¹⁶ Obejmowały one wykonanie wykopu o owalnym zarysie na środku Rynku, o średnicy około 11 m i głębokości ponad 5 m oraz kilku długich, ale płytszych wykopów pod rury kanalizacyjne i wodociągowe, zakończonych głębokim wykopem na przyłącze kanalizacyjne, znajdujące się po Stronie Dekerta (il. 4). Przed przystąpieniem do budowy przeprowadzono niewielkie badania archeologiczne sprawdzające rodzaj i stan zachowania warstw kulturowych. W ich wyniku ustalono, iż najwłaściwszym i najbardziej rozsądnym rozwiązaniem badawczym, ze względu na ogromną destrukcję oryginalnych nawarstwień spowodowaną rozbiórką ratusza w 1817 r. oraz późniejszą działalnością budowlaną, będzie prowadzenie ścisłego nadzoru archeologicznego w trakcie wykonywania prac ziemnych.

W wyniku przeprowadzonych obserwacji udało się zadokumentować wiele interesujących faktów. Potwierdzono rozpoznaną poprzednio, przede wszystkim w 1952 r. i w latach 1997–1999, stratyografię i chronologię warstw kulturowych. Na obrzeżach Rynku ich układ jest mniej skomplikowany i był już opisywany powyżej. Bliżej centrum placu nawarstwienia średniowieczne są natomiast bardziej zróżnicowane. Tworzy je kilkanaście różnorodnych warstw, począwszy od beżowego humusu poprzez zmierzwioną ziemię, przemieszaną glinę, żółty piasek, ciemnoszarą ziemię oraz drobny gruz ceglany z zaprawą wapienną. Natrafiono także na nieliczne fragmenty belek drewnianych o nieokreślonym charakterze. Warstwy te traktować należy, poza nasypami piaskowymi (możliwość brukowania), jako

¹⁶ W. Pela, Warszawa — Stare Miasto. Rynek. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową pomnika Syreny, Warszawa, listopad 1999, mpis w Dziale Archeologicznym Archiwum Muzeum Historycznego m. st. Warszawy.

7. Plan i przekrój przez fundament wodotrysku posągu Syreny (po 1914 r.) oraz ujęcie wody z pierwszej połowy XIX w. (po rozbiórce ratusza). Badania archeologiczne 1999 r.

8. Rozbieranie skalki pod posągiem Syreny w 1914 r.

wrzucono kamienie i fragmenty cegieł, łącząc je zaprawą wapienną. Jest to fundament punktowy o długości około 6 m na linii północ-południe i szerokości mniejszej niż 60 cm, stosunkowo płytki (stopa fundamentu na głębokości około 1,3 poniżej obecnego poziomu Rynku). Prawdopodobnie można go wiązać z relikami kramów postawionych w 1701 r. wg projektu Tylmana z Gameren. Fundament mógł stanowić podporę ściany przy przejściu od strony północnej do budynku ratusza (il. 4 — FK).

Obserwacje prowadzone w wykopie na środku Rynku pozwoliły natomiast na ustalenie podstawowego faktu dotyczącego relikwów ratusza staromiejskiego, a mianowicie, iż rozbierająca go w 1817 r. ekipa budowlana majstra mularskiego Michała Różyckiego wykonała bardzo solidnie swoją pracę. Po ratuszu pozostały jedynie znikome, ale na szczęście istotne dla nas ślady (il. 6). Dotyczą one przede wszystkim wieży ratuszowej — ustalona została jej dokładna lokalizacja, częściowy zarys zewnętrzny

śmietniskowe, związane z codziennym życiem na placu targowym. Warto wspomnieć natomiast, iż w jednej z początkowych warstw — zmierzwionej ziemi natrafiono na niewielki fragment, prawdopodobnie najstarszej jak do tej pory, srebrnej monety znalezionej na terenie miasta: kwartnik krzyżacki Winrycha von Kniprode (1351–1382) bity od około 1360 r.¹⁷

W omawianym wykopie, przy czyszczeniu ścianek dla celów dokumentacyjnych, odsłonięto zewnętrzne lico fundamentu kamienno-ceglanego. Zbudowano go w tzw. wykopie wąsko-przestrzennym, w który

¹⁷ Moneta określona została przez prof. S. Suchodolskiego. Jest bardzo zniszczona, zachował się tylko niewielki fragment z widocznym rogiem tarczy wielkiego mistrza z końcem ramienia krzyża.

fundamentu (po jego zewnętrznej stronie) oraz głębokość posadowienia stopy fundamentu. Zachowały się bowiem w twardym gliniastym podłożu nienaruszone granice wykopu pod fundament wieży zaznaczone resztkami zaprawy wapiennej, która przywarła do gliny, sam fundament został natomiast dokładnie rozebrany. Udało się ustalić, iż szerokość wieży, w partii fundamentowej na linii wschód–zachód wynosiła 5,8 m, na linii północ–południe natomiast około 3,6–3,8 m. W części południowej fundament wieży stykał się z fundamentem budynku ratusza, nie udało się jednak ustalić dokładnych relacji pomiędzy nimi. Najprawdopodobniej fundament budynku był jednocześnie fundamentem wieży (zarys wieży zbliżony byłby do kwadratu o wymiarach zewnętrznych 5,8 x 5,8 m?). Z dawnego ratusza, zapewne ostatniej jego fazy, zachował się jeszcze kamienny bruk ułożony w piwnicy budynku na podsypce z piasku. Zebrany materiał zabytkowy (fragmenty glinianych naczyń oraz szklanych butelek) z ciemnej śmietniskowej warstwy nad kamieniami bruku oraz z pomiędzy nich datować można na koniec XVIII – początek XIX w. Stopa fundamentu wieży posadowiona została na głębokości 3,5 m (głębokość 22,37 m n. 0 W. (nad zerowy poziom Wisły) od obecnej powierzchni Rynku (25,9 m n. 0 W.)). Bruk kamienny zalega wyżej, na głębokości 22,72–22,82 m n. 0 W.

Na stronie północnej wieży natrafiono na dwa równoległe do siebie murki ceglane (cegły kładzione na zaprawie wapiennej), szerokości około 60 cm, które można, być może, wiązać z rozbudową ratusza na początku XVIII w.¹⁸ Ze starszych faz ratusza pochodzić mógł tylko fragment murku, o którym jednak — poza tym, że wykonany został z grubych cegieł (od 78 do 85 mm) kładzionych na zielonkawoszarej zaprawie wapiennej i odsłonięto go w zachodniej ścianie wykopu na głębokości zbliżonej do głębokości zalegania bruku kamiennego — niewiele więcej można powiedzieć.

Ciekawym i niespodziewanym odkryciem było natomiast natrafienie poniżej fundamentów wieży ratusza, na głębokości 21,37 m n. 0 W. (czyli 4,5 m od obecnego poziomu Rynku) na drewnianą rurę wodociągową z otworem (28 x 10 cm), przez który napelniał się zbudowany nad nią zbiornik w formie drewnianej studni (il. 7). Zbiornik wewnątrz miał wymiary 162 x 110 cm. Zbudowany został w konstrukcji wieńcowej z sosnowych desek o grubości około 7 cm i szerokości 20 cm. Drewniana rura, sosnowa, nieokorowana, o średnicy 32 cm i otworze o średnicy 10 cm położona została na kierunku północ–południe w głębokim, dość wąskim wykopie, którego ślady widoczne są prawie do powierzchni

¹⁸ Jedynym dowodem na poparcie tej hipotezy były wymiary grubości cegieł w przedziale od 56 do 62 mm.

9. Odslonięcie posągu Syreny na Rynku Starego Miasta w listopadzie 1999 r.

obecnego Rynku. Wynika z tego, iż ujęcie wody mogło zostać wybudowane dopiero po rozbiorze ratusza staromiejskiego w 1817 r. i było użytkowane prawdopodobnie do czasu wybudowania wodociągu miejskiego w 1855 r. Wskazuje na to również datowanie materiału użytkowego zebranego z warstw namuliskowych zbiornika — fragmenty naczyń glinianych i szklanych typowych dla końca i pierwszej połowy XIX w. Drewniana rura wodociągowa łączyła prawdopodobnie dwa inne ujęcia — „studnie” znajdujące się na rynku po Stronie Zakrzewskiego i Dekerta. Na relikty tej ostatniej natrafiono także

podczas badań, niestety z powodu wąskiego wykopu budowlanego, w którym została odkryta, wiele przytoczonych wymiarów ma charakter przybliżony (il. 4 — S). Omawiana studnia miała bardzo interesującą konstrukcję zabezpieczającą przed napływem wód gruntowych. Jej część centralna to prawdopodobnie ośmioboczny w zarysie zbiornik, o szerokości zewnętrznej około 5,4 m, wewnętrznej około 4 m i ściankach grubości 72 cm. Układ cegieł w odsłoniętej ścianie zewnętrznej zbiornika tworzyły cegły ułożone warstwami: główki — wozówki. Od strony północnej zabezpieczały go trzy ścianki ceglane, a od południowej jedna, kładzione na zaprawie wapiennej na szerokość jednej cegły¹⁹. Odległości pomiędzy ściankami były różne i wynosiły 53, 157 i 31 cm po stronie północnej i około 75 cm po stronie południowej, przy czym odległości te,

¹⁹ Wymiary cegieł ze ścianek uszczelniających i studni: 278x145x67, 272x145x62, 268x144x64.

jak wynika z wykonanej dokumentacji, zmieniały się po stronie zachodniej. Nie wiemy również, czy ścianki łączyły się i na jakiej zasadzie. Przestrzeń pomiędzy nimi wypełniona została tłustą brązową gliną lekko przemieszaną z ziemią. Studnia mogła być napelniana wodą na podobnej zasadzie jak zbiornik na środku Rynku, nawet za pomocą tej samej drewnianej rury. Datowanie obiektu nie jest jednak zbyt pewne. Znalezione fragmenty kafli płytowych wskazywałyby na koniec XVIII — pierwszą połowę XIX w. jako okres wykonania tej konstrukcji.

Osobny rozdział w historii Rynku Staromiejskiego zajmuje posąg Syreny. Zaprojektowany został w 1854–1855 r. przez Konstantego Hegla, jego odlew w cynku wykonano w warszawskiej fabryce Karola Mintera. W 1855 r. posadowiono go na sztucznych złomach skalnych wewnątrz basenu z wodotryskiem pośrodku Rynku. Razem z dwiema dużymi studniami znajdującymi się po przeciwległych stronach Rynku (Dekerta i Zakrzewskiego) był częścią nowego systemu wodociągów miejskich zaprojektowanego przez Marconiego (Pancera?) prowadzącego wodę z wodozbioru w Ogrodzie Saskim poprzez m.in. plac Teatralny, Senatorską, Świętojańską, Rynek Starego Miasta, Nowomiejską, Gołębią i dalej Freta na Rynek Nowego Miasta²⁰. W 1914 r. wodotrysk rozebrano (il. 8). Na jego miejscu wybudowano nowy, który po piętnastu latach postanowiono zlikwidować, a posąg przeniesiono na teren klubu sportowego „Syrena” na Solcu. Właśnie fragmenty tego ostatniego monumentu, wykonanego w 1915 r. zostały odkryte podczas badań w 1999 r. (por. il. 7). Stanowił je mur (fundament basenu wodotrysku?) o ośmiobocznym zarysie, grubości 60 cm. Szerokość ośmioboku, licząc do krawędzi zewnętrznych, wynosi 7,10 – 7,15 m. Wewnątrz ośmioboku znajdował się murowany kanał techniczny z komorą, gdzie zapewne umieszczone były urządzenia powodujące działanie wodotrysku. Wysokość kanału i komory wynosiła ponad 1,9 m. Poza terenem prac archeologicznych i budowlanych pozostała reszta kanału technicznego wodotrysku oraz włąz do niego.

I na zakończenie jeszcze uwaga ogólna dotycząca historii badań przestrzeni Rynku Starego Miasta. Otóż wydaje się, iż jest ona odbiciem historii badań całego miasta. Obserwujemy więc okresy szczególnego zainteresowania i fascynacji w latach odbudowy powojennej i początkowych latach działalności KBDW — do roku 1954, kiedy to zainteresowanie powoli przenosi się na inne obszary miasta — miejskie mury obronne

²⁰ H. Marconi, *Projekt wodociągu dla Warszawy*, „Biblioteka Warszawska” 1842, z. 4; J. Majewski, *Wodociągi warszawskie*, „Dziennik polytechniczny” 5, 1862, s. 100–109, tabl. XIX, XXII, XXIII.

i Zamek. Później powraca jedynie przy okazji rocznic i możliwości zastosowania nowych metod badawczych, przechodząc w latach dziewięćdziesiątych w rutynowe badania i obserwacje wszelkich prac ziemnych prowadzonych na Rynku, wymuszanych przez konserwatora w oparciu o istniejące przepisy dotyczące ochrony zabytków. W międzyczasie jednak wiele prac budowlanych związanych z instalacjami podziemnej infrastruktury (wymiana wodociągów, zakładanie sieci gazowej, energetycznej i centralnego ogrzewania), a także z doraźnymi naprawami wykonywanych było bez nadzoru archeologicznego i architektonicznego, powodując zapewne utratę wielu informacji ze szkodą dla bardziej szczegółowego poznania dziejów miasta.